

DEVELOPMENT OF NATURAL HEALTH RESORTS IN ISTRIA, ON THE CROATIAN COAST AND NORTHERN ISLANDS

Nikola KORIN

These regions of Croatia were under Austro-Hungaria till 1918 when Yugoslavia was formed. In this part of the country there are today a great number of natural health resorts and baths, like the resorts in the Isle of Rab and Veli Lošinj, then Rovinj, on the western coast of the Istrian Peninsula, and Crikvenica and Opatija in the Kvarner Bay.

Rab was a remarkable place in the times of Austro-Hungaria, but it considerably developed only in Yugoslavia, and was transformed into an actual climatic resort visited by many tourists and convalescents.

Rovinj was recommended by Virchow, Shaudin, Behring and Koch, but it particularly developed afterwards and extended to become a well-known touristic place with various health institutions.

Crikvenica became a climatic resort under Austro-Hungary in 1096 and today it is a seat of the Institute of Thalassotherapy, specialized for the diseases of the ear, nose, throat and respiratory organs.

In the middle of the last century Opatija became wellknown, especially under the influence of German physicians: Billroth and Haberer. Today it is a seaside resort known all over the world.

The mentioned resorts represent a chain of health and recreational centres with important institutions, as well as very attractive touristic places.

ARANĐELOVAČKA BANJA KAO PRIMER PRELAZA TRADICIONALNOG NARODNOG LEČILIŠTA U MODERAN BALNEO-MINERALOŠKI I REKREATIVNO-TURISTIČKI CENTAR SR SRBIJE

Vidosava NIKOLIĆ - STOJANČEVIĆ

Današnja moderna Bukovička, ili nazvana po gradu, sa kojim je teritorijalno spojena, Aranđelovačka Banja, nastala je i razvila na osnovama narodne tradicije o lekovitosti prirodnih mineralnih izvora, otkrivenih na ovom mestu tek u prvoj polovini 19. veka.

Upravo na primeru ovog, relativno mladog banjskog naselja u Srbiji, može se pratiti tok i zakonitosti procesa geneze tradicionalnog prirodnog lečilišta od njegovog nastanka do prerastanja u moderan balneo-mineraloški i rekreativno-turistički centar, lokalnog i šireg značaja.

Proučavanja narodne tradicije o postanku i poreklu lekovitih izvora mogu, nesumnjivo, da pruže dragocene podatke istoriji medicine, posebno istraživačkoj praksi na polju etnomedicine. Ovaj prilog predstavlja doprinos takve vrste.

I

Na mestu gde su se „pod Bukuljom, za nepun kilometar uz Kubrušnicu, na iskraj sela Bukovika,“ u prvoj polovini 19. veka nalazili izvori kisele vode, već 1860-tih godina postojala je uređena banja, „oko koje je učinjeno za ugodnost posetilaca daleko više no i za koju drugu banju u Srbiji“ u to vreme¹.

Sve do 1835. godine na zemljištu na kome su pronađeni izvori kisele vode u selu Bukoviku, „bile su baruštine kojima se nije moglo prići, i čardaci sa pašnjacima, gde se stoka napasala²“. Tek posle knez Miloševe naredbe starešini sreza jaseničkog da se sela Orašac i Vrbica ušore, kako bi se time „učinio početak ušorenija cele Jasenice“ (1837), uređivani su izvori kisele vode u selu Bukoviku tako što je prvo po kneževoj naredbi bila postavljena „stublina“ za dovod kisele vode, i što je obraćana otada veća pažnja ovom mestu³.

U narodnom predanju i legendama u gradu i okolini očuvana su sećanja na pronalazak izvora kisele vode u selu Bukoviku. U jednoj od legendi očuvano je sećanje na slučaj u kome je otkriveno da je oboleli konj iz knez Miiloševe ergele neočekivano ozdravio na taj način što je pasao u močvari kraj kiselih izvora, zbog čega je knez Miloš otkupio to zemljište od sopstvenika, kako legenda kaže, „za dva srebrna pištolja“. Prema drugoj legendi, ovo mesto postalo je lekovito po tome „što je kneginja Ljubica kupanjem ozdravila na mestu starog izvora, kasnije nazvanog „Knjaz Miloš“. Zbog toga je napravljen izvor za pijenje vode⁴. Ovo narodno predanje ne poklapa se sa činjenicama zapisanim u autentničnim arhivskim izvorima, u kojima je zabeleženo da je kneginja Ljubica, „Sijatelna Gospođa Kneginja“, „pošla u Bukovik na kiselu vodu“ mnogo kasnije, tek 10. jula 1839.

godine, kada je na ranije pronađenim izvorima bila već odavno postavljena stublina⁵.

U literaturi je takođe zabeleženo da su „obližnji žitelji“ znali za ovu vodu još pre i u vreme prvog srpskog ustanka, koji je kao lekovitu, „radi poboljšanja zdravlja“ upotrebljavao još oko 1811. godine „bezsmrtni u Srbstvu Dositej“⁶.

Mada su za ovu vodu, mineralnu i lekovitu, meštani odranije znali, i mada su je donosili, kao lek, čak i u knežev konak u Topčideru⁹, oni je dugo vremena nisu upotrebljavali.

Prvi bolesnici koje su srpski lekari bili uputili na lečenje „na kiselu vodu u Bukoviku“ bili su Šapčani, koji su ovde boravili 1836. godine kao banjski gosti. Već sledeće, 1837. godine, ovaj izvor posetilo je „množestvo bolesnika“⁸.

Stručna ispitivanja sastava i lekovitosti ove vode otpočela su odmah, još 1836. godine. Izvršio ih je lično „Načelnik Sanitetskog odeljenja dr Em. Lindenmajer“⁹). Međutim, detaljnija ispitivanja ovog mineralnog izvora otpočela su kasnije, tek 1847. godine.

No, još pre ovih stručnih ispitivanja lekovitosti i hemijskog sastava bukovičke kisele vode, narodna tradicija je već bila odredila, na osnovu iskustva, prakse i sujeverja, koje se sve bolesti pomoću ove vode mogu lečiti. Tako je ova banja, prema predanju, bila lekovita za „dalak“, (oboljenje slezine), „krepa“, za „vetrove“ (gasove kod varenja), za „bolesti tajnih udova“, (mokraćnog kanala), kod neurednog „žen-skog pranja“ ili „vremena“, za „gliste“ (crevne parazite (za kašalj, za „živce“, reumu i nazeb, kao i za bolesti očiju, lečenje rana i sterilnosti kod žena, pa često i „za sve bolesti“¹⁰).

Pronalazak izvora bukovičke kisele vode uticao je neposredno na razvoj novog ušorenog naselja Vrbice posle 1837. godine, koje se počelo podizati u podnožju brda Risovače, u uglu koji čine Kubrišnica i njena pritoka Balabanac, formirajući postepeno svoju „čaršiju“, u kojoj su se nizali mali dućani od brvana, pokriveni šindrom, sa ćepencima i kuće za stanovanje, „pod visokim krovovima“¹¹). U ovako novopodignutom naselju, sa leve strane reke Kubrišnice, duž drumu prema „Kiseljoj vodi“, u to vreme nije bilo više osim nekoliko kuća. Tadašnje selo Vrbica brojalo je ukupno 30—40 kuća¹²). Tek 1859. godine, sa prenošenjem srpske „kancelarije“ iz Topole u Vrbicu, i proglašavanjem Vrbice za varošicu Arandelovac (1860) otpočelo se sa izgrađivanjem i uređivanjem „Kisele vode“ u banjsko lečilište.

Na taj način se još u prvoj fazi nastanka i razvitka varošice i banje odrazila korelacija u pogledu međusobnih odnosa i uticaja: s jedne strane, uticaj novopodignutog banjskog lokaliteta na razvoj nove varošice, u čijoj je neposrednoj blizini počela da se razvija banja, a sa druge strane, uticaj novoformiranog privredno-ekonomskog i administrativnog središta, varošice Arandelovac, na dalji razvoj Bukovičke banje.

Prvobitna izgradnja balneo-termalnih uređaja bila je oskudna, kao i izgradnja prvobitnih banjskih objekata, tako da u prvo vreme banja nije mogla da zadovolji potrebe, niti da pruži sklonište brojnom „prostom narodu“, koji je u ovoj banji, tradicionalnom narodnom lekovitom izvoru, tražio leka svojim bolestima. Izgradnja banjskih objekata u najstarijoj fazi razvoja ovog banjskog naselja znatno je zaostajala za izgradnjom tadašnjeg novog ušorenog naselja Vrbice, kasnije varošice Arandelovca. Na taj način je u prvoj fazi razvoja ova banja ostala nezapažena i, kao banjsko naselje, nerazvijena, što je trajalo sve do 1846. godine, dokle je ostala „bez nužnog skloništa za bolesnike“, i bez „potrebnog lekarskog nadziranja“¹³).

Do 1847. godine, ova „celitelna voda“ izvirala je samo na jednom mestu, gde je napravljena još u vreme kneza Miloša ranije pomenuta stublina. Ova stara

stublina bila je primitivno načinjena lula od drveta¹⁴), slično seoskim izvorima u okolini. Ovim je u stvari bila izvršena prva, iako vrlo primitivna, kaptaža izvora¹⁵). Iste godine su istraživani i pronađeni i drugi izvori. Pored starog, pronađena su i „nebrojena mesta gde iz mali prirodni cevčica kiselu vodu izvire“¹⁶).

Jedan od ovih izvora pretvoren je u „ladno kupatilo“. Tada su izvršene i prve stručne analize kvaliteta bukovičke kisele vode. Prva ovakva analiza bukovičke kisele vode bila je izvršena u Glavnoj praviteljstvenoj apoteci. Rezultati analize pokazali su da je po sadržini i kvalitetu vode, ova banja dolazila u to vreme u red alkalnih ugljikiselih voda, sa srazmerno velikim količinama gvožđa i slobodne ugljene kiseline¹⁷). Detaljna hemijska analiza ove vode izvršena je kasnijih godina, 1856. i 1881¹⁸).

No, i ne poznavajući rezultate ovih stručnih analiza bukovičke kisele vode, narod iz okoline je već odranije bio stvorio svoje predstave i verovanja o njenoj vrednosti i lekovitosti, o njenoj „celitelnoj“, natprirodnoj moći. Zbog takvih shvatanja i verovanja o lekovitosti vode, sve se više naroda sticalo u ovo prirodno lečilište, bez obzira na teškoće oko smeštaja i ishrane bolesnika.

Prvobitni objekti za smeštaj bolesnika predstavljala su primitivna i improvizovana skloništa za ljude i zaprežnu stoku, načinjena po uzoru na tradicionalna sezonska i privremena stočarska skloništa u okolnim šumadijskim selima. Dr Lindenmajer u svom izveštaju zapisao je 1848. godine da su „u Bukoviku (kragujevački okrug), gde se nalazi u lepom predelu dobar kiseljak, blizu glavnog puta od Šapca i Valjeva za Kragujevac“, bolesnici do tog vremena stanovali u kolibama, pa su često, „kad se okiša, morali prekidati lečenje, a mnogi su čak i u pogoršanom stanju bili prinuđeni napustiti banju“¹⁹).

Dotle je postojalo „postrojeno 1846. jedno praviteljstveno zdanje“ samo od 6 soba, u stvari jedna mala zgrada sa jednim hodnikom, uz sam izvor; za smeštaj transportne stoke bile su podignute u blizini primitivne košare, a za smeštaj bolesnika, „prostog naroda“, isto tako primitivne kolibe. Za ishranu i okrepljenje bolesnika i posetioca izvora sve do 1847. godine služile su „prčvarnice, smeštene u kolibama“, i jedna „praviteljstvena“ meana, za koju je Ministarstvo unutrašnjih dela odobrilo sumu od 2.500 talira u svom budžetu za 1846/47. godinu, a uz ovu i jedna „velika koliba za prost narod i košara za gostinske konje“.

Izgradnja ovih prvih banjskih stambenih objekata bila je vezana za otkupljivanje zemljišta, koje je bilo u privatnoj svojini, a koje je Ministarstvo unutrašnjih dela bilo predvidelo svojim budžetom za 1846/47. godinu gore navedenom sumom novca. Sve ove privatne i „praviteljstvene“ građevine bile su od dosta slabog materijala, tako da su kišom i poplavama bile porušene i opale već 1952. godine.

Zbog pogoršane političke situacije u zemlji i u Evropi (1848) izgradnja nove mehane, (državne gostionice), i skloništa za ljude i stoku, bila je odložena do 1852. godine, dok je zemljište za banjske objekte i banjski prostor bilo otkupljeno već 1849. godine. Na ovom zemljištu bile su tada obeležene staze, zasadeni drveće, i uređen nov izvor i kupatilo, „bez krova, podeljeno na dva dela“, (za muškarce i žene zasebno)²⁰). Skloništa za ljude, banjski stanovi, trebalo je da se sledećih godina izgradi ne od pleteri, kao ona prva, već „od dasaka“, a skloništa za stoku predviđena su samo kao improvizovani zakloni. Ipak, po odluci Knjaza i Sovjeta, bilo je odobreno kasnije „2500 forinti srebra“ za izgradnju stanova za banjske posetioce od tvrdog materijala, i „po (urbanističkom) planu“. Međutim, ovo sklonište ostalo je nepodignuto sve do 1858. godine, kada je bio odobren kredit za izgradnju „šupe za prost narod“, u vrednosti od 16.700 groša i 7 para čaršijskih²¹).

Uređenjem banjskog parka (1856) na prostoru od Bukovika do Kisele vode, „sađenjem drveća na glavnim stazama i putanjama od meane do izvora pijaće vode i kupatila“²²), dotle po izgledu obični lekoviti izvori bukovički lekoviti izvori dobijaju već fizionomiju banjskog lečilišta. Podizanje nešto solidnijih stambenih objekata drvene konstrukcije, koja je zamenila tradicionalne kolibe, obeležava u osnovi začetak banjskog naselja na mestu dotle poznatom samo kao mineralni i lekoviti izvor.

Već 1860. godine preuređeno je staro kupatilo zvano „Dulara“, a 1862. knez Mihajlo se zauzeo za podizanje „malog konaka“, koji se nalazio „pod brdom“. Izgradnja „kisele vode“ u Bukoviku nastavljena je intenzivnije sledećih godina, tako da je 1865—1872. sagrađeno „Staro zdanje“. Sa podizanjem „Starog zdanja“ otpočelo se i sa tehničkim opremanjem banjskih objekata: počelo se i sa „ustrojavanjem parnog kupatila“^{22-a}.) Nastavilo se takođe i sa kopanjem novih izvora i izgradnjom novog kupatila „Talpara“. Tako je u to vreme Bukovička banja imala „stari“ ili „donji izvor“, nazvan kasnije „Knjaz Miloš“; i „Novi“, ili „Gornji izvor“, nazvan „Knez Mihajlo“. Do starog kupatila uređeno je „hladno kupatilo“, bazen ograđen „talpama“, daskama, i zbog toga nazvano „Talpara“. Radovi na instaliranju parnog kupatila bili su završeni definitivno 1870. godine, čime je u stvari bila završena druga faza urbanizacije lekovitih izvora pod Bukuljom. Prema opisu V. Karića, izgradnja banjskog naselja znatno je uticala na razvoj same varošice Arandelovca: „Arandelovac je svoju važnost zadobio sa izvora kisele vode, koji se nahode pod samom Bukuljom, za nepun kilometar uz Kubršnicu. . . Lekovito dejstvo ove vode privuklo je još iz rana pažnju naše države i naroda što traži leka“. V. Karić opisuje dalje da je „naročito lepa i prostrana glavna gostionica, podignuta zauzimanjem kneza Mihajla, u neposrednoj blizini izvora i okružena po planu zasadenim i dosta brižljivo održavanim šumarcima, oko kojih se vijugaju staze za šetnje“.

Prema opisu K. Jirečka²⁴) „prostorni sadržaj Bukovičke banje činili su poglavito Banjski dom, mehana, lep, prostoran park pod Bukuljom, sa banjskim uređajima, ograđeni lekoviti izvori i kneževski paviljon.“ O unutrašnjem rasporedu i uređenju „Starog zdanja“ K. Jireček navodi da je ova dvospratna građevina, „na uzvišici severnog dela parka, okrenuta fasadom prema Bukulji, koju je dogradio knez Mihajlo“, imala „sa lica dve prostrane terase i balkon“, a u unutrašnjosti, sem dvodeljne gostionice i koridora, „elegantnu salu sa zabavnom galerijom“. Terasa je bila ograđena gvozdenom ogradom, „sa stepenicama od zelenkastog kamena, kopanog na Bukulji“. U bočnim krilima zgrade bilo je 54 gostinskih soba. Unutrašnja oprema i uređenje „Starog zdanja“ sedamdesetih godina 19. veka, bili su vrlo oskudni i primitivni: sačinjavali su ga „drveni nogari i peć na kojoj porodica spravlja za sebe jelo“²⁵), dok je ostale potrebe morao svako za sebe da donese.

Posle 14 godina korišćenja, 1874. godine, vršene su opravke i dograđivanja „Starog zdanja“²⁶), a iste godine bila je nabavljena i „parna mašina“ za kupatilo kod Kisele vode u Bukoviku, za koju je isplaćeno 65.200 groša²⁷).

Sledećih godina i dalje se radilo na uređenju, proširenju i dograđivanju banjskih objekata, a 1887. knez Mihajlo je podigao „Novo zdanje“²⁸). Tako je Bukovička banja tokom osme i devete decenije 19. veka postala vrlo posećeno mesto, u koje se „svake godine, u letnjim toplim mesecima sleže. . . silan svet, naročito varoški“. Ovako „jaka poseta ove banje morala je, razmume se, korisno uticati i na sam Arandelovac i na blagostanje njegovih stanovnika“²⁹). U ovim godinama razvoja Bukovičke banje bila je „jasno iskazana težnja varošice Arandelovca da se sastavi sa samom banjom“, što se izrazilo u „redu kuća arandelovačkih, upravljene na ovu

stranu koji je bio banju dostigao, tako da je razmak između njih („pre dvadesetinu godina“) upadljivo bio veliki³⁰).

Tako je urbanizacija „kisele vode“ u Bukoviku postala značajan faktor u pogledu horizontalnog razvoja varoškog naselja, odnosno u teritorijalnoj aglomeraciji gradskog naselja Arandelovca³¹), jer, od početka izgradnje novog ušorenog sela Vrbice, kasnije preraslog u varošicu Arandelovac, i „Kisele vode“ u Bukoviku, ova dva naselja razvijala su se izdvojeno: varošica kao stalno, i banja, kao sezonsko, privremeno nastanjeno naselje. U prvoj fazi razvoja oba naselja nisu zalazila jedno u drugo u svom prostornom širenju, da bi, u kasnijoj fazi razvoja, srasli jedno u drugo, u jednu teritorijalnu i ekonomsku celinu.

Sve do kraja 19. veka Bukovička banja razvijala se kao periferni deo varošice Arandelovca, uglavnom kao šetalište i izletišta meštana, i kao banjski centar za bližu i dalju okolinu. Na taj način se i varošica Arandelovca širila sa vrbickog i orašackog seoskog atara na deo atara sela Bukovika. Interesantno je da selo Bukovik, na čijem se ataru nalazila banja, i po kome se ona i nazvala, nije pokazivalo tendencije da preraste u varško, banjsko naselje, slično drugim seoskim banjama u Srbiji prošloga veka. Naprotiv, selo Vrbica, van banjskog prostora, težilo je upravo da putem srastanja sa banjom preraste u razvijenu varošicu. Otuda su i varošica Arandelovca i banja rasli i širili se na račun sela Bukovika, dok najzad varošica nije čak preuzela i sam starinski naziv „kisele vode“ i „Bukovičke banje“, promenivši ga u naziv „Arandelovačka banja“.

Ovakav brz i dinamičan razvojni put od tradicionalnog lekovitog mineralnog izvora do modernog banjskog lečilišta za nepunu polovinu veka, predstavlja osnovnu karakteristiku razvoja Bukovičke banje u 19 veku. Ovakav tempo razvitka ovog relativno mladog banjskog naselja u Srbiji imao je znatnog uticaja na formiranje etničke strukture čitavog banjskog područja, koje je obuhvatalo uglavnom varošicu Arandelovca, sa bližom okolinom. Bukovička banja je privlačila stanovništvo sa raznih strana, utičući time neposredno i na privredno-ekonomski i socijalni razvoj same varošice Arandelovca, što je ujedno stvaralo i određene uslove za formiranje etničke varošice i njene okoline.

III

Kao prvobitni balneo-termalni i mineraloški centar, Bukovička banja, „Kisela voda“, neposredno posle njenog pronalaska, imala je sva poznata obeležja tradicionalnih „isceliteljih“ izvora, slično drugim lekovitim izvorima u Srbiji toga vremena.

Prema narodnom predanju, najstariji izvor koji je bio pronađen u prvoj polovini prošloga veka, i koji je je kasnije bio zatrpan, nalazio se na onom mestu koje je ležalo „na tri do četiri koraka k istoku“ od mesta na kome je kisel voda bila „skupljena“ u jednoj stublini³²). Osim ovog starog izvora kisele vode, prvobitno se znalo i za još jedan drugi mineralni izvor na njenoj „k severu nalazećoj se“ strani, a koji je bio poznat pod imenom „Slana voda“³³). Kasnije su bile pronađene „glavne žice“ ove mineralne vode, na kojima su bile „po planu“ sagrađene česme.

U početku mešani i narod iz bliže okoline ovu lekovitu mineralnu vodu nisu upotrebljavali, nego su najčešće stranci, stanovnici iz drugih mesta i krajeva, dolazili na ovaj izvor da se leče.

Prvobitna, narodna upotreba bukovičke kisele vode u lečenju bolesnika sastojala se uglavnom u pijenju vode i ispiranju obolelih mesta njome. Najpre su bolesnici pili vodu sami, bez nadzora i uputstva lekara. Tek sa izgradnjom prvih glavnijih banjskih „zdanija“ i uređenjem izvora (od vremena donošenja naredbi

iz 1836—1845. godine o održavanju i uređenju ovih mineralnih izvora), bukovička „Kisela voda“ dobila je i prvog okružnog „fizikusa“, kao banjskog lekara³⁴). Sve dotle, savete i upućivanje bolesnika na lečenje u Bukovičku banju nisu davali lekari, nego oni koji su bilo od koga čuli za lekovitost i način lečenja bukovičkog kiseljaka, ili su u tome imali ličnog iskustva. Sva ova prvobitna uputstva bila su proizvoljni recepti, zasnovani na predubedenjima i sujeverju prvih banjskih bolesnika. Sastojali su se uglavnom u određivanju pogodnog doba u godini kada je, po narodnom verovanju, bilo najbolje otpočeti lečenje; ili u određivanju doba dana kada je potrebno obaviti kupanje, popiti propisanu količinu vode kao lek, i sl. što je sve zavisilo uglavnom od narodnog običajnog i crkvenog kalendara, i ukorenjenih u narodu sujevernih predubedenja, zasnovanih na raznim zabranama.

Najpre se u narodnoj terapijskoj praksi bukovička kiselina samo pila, i tek kasnije je uvedeno i kupanje u toploj i hladnoj kiseljoj vodi³⁵). Prvobitna tehnološka praksa ovih kupatila bila je vrlo primitivna. Sastojala se uglavnom u postavljanju drvene „stubline“, lule za dovođenje i odvođenje vode iz kiseljaka u bazen ili česmu, tj. u izgrađivanju sistema primitivnih stublina-odvoda, načinjenih od izdubljenih stabala, i sistema izgradnje bazena i skloništa za bolesnike, izgrađenih od „talpi“, dasaka. Kao jedan od preostataka prvobitnih termalnih uređaja u Bukovičkoj banji primećivan je do kraja 19. pa sve do početka 20. veka, i primitivan način zagrevanja kisele vode u bazenima i kupkama pomoću ubacivanja u kazan, iz koga se raznosila voda za kupanje, usijanih gvozdjenih kugli, „đuladi“. Prema ovim vrstama arhaičnih balneo-tehnoloških sredstava i načina upotrebe (terapije), bila je izgrađena i prvobitna balneo-terminologija starog bukovičkog banjskog prostora, kao npr: „Đulara“, „Talpara“, kao nazivi za vrstu kupatila; „Stublina“, „Šupe“, i drugi nazivi za razna banjska odelenja i prostorije. Snabdevanje kupatila vodom vršilo se preko naročito bunara, koji je presušivao u vreme letnjih meseci³⁶).

Svakako da pri ovakvom prvobitnom nivou tehničkih uređenja banjskog lečilišta u bukovičkom kiseljaku, nije bilo uslova za razvoj higijenskog banjskog režima. Tek sa izgradnjom novog „Parnog kupatila“ sa kadama i uređenim bazenima, kao i izgradnjom izvora, ovi uslovi su poboljšani, tako da u to vreme (tokom poslednje dve decenije prošlog veka, (Bukovička banja ulazi u red najuređenijih banja u Srbiji).

Međutim, zapaženo je da su tradicionalna banjska kupatila i izvori, dugo vremena posle otvaranja i uređenja novih, zadržala prednost: bolesnici su više cenili stara kupatila nego nova, koja su dobijala vodu iz rezervoara, i gde se voda zagrevala parom³⁷).

Kako je već napomenuto, smeštaj i ishrana banjskih gostiju i bolesnika bili su njihova lična briga. Sve je to, u ondašnjim prilikama, iziskivalo i brojnu stočnu zapregu u dopremanju i otpremanju bolesnika, jer su saobraćaj i saobraćajna sredstva bila još uvek na tradicionalnim osnovama; konjska ili koja druga stočna zaprega bila je jedino sredstvo kojim se mogu dopremiti bolesnik zajedno sa osnovnim potrebnim stvarima i namirnicama. Takve prilike su znatno opterećivale u to vreme i onako oskudan banjski prostor i higijenu. Sa druge strane, bolesnici su na taj način bili upućeni uglavnom na užu banjsku okolinu u pogledu snabdevanja, što je u osnovi predstavljalo začetak turizma i banjske sezonske izvora prihoda za obližnje stanovnike, kao jednu od novih privrednih formi u ovom delu Šumadije. Pridolazak bolesnika i sve veći porast banjskih posetilaca u drugoj polovini 19. veka znatno su doprineli razvijanju i izgradnji komunikacija kako u samom banjskom rejonu, tako i u susednim područjima.

U pogledu socijalno-ekonomske kategorizacije prvih banjskih posetilaca i bolesnika koji su dolazili u Bukovičku banju, zapaža se da je seosko stanovništvo,

„prost narod“, onaj što je u banji stanovao „u šupama i kolibama“, bilo brojnije od građanskog. Interesovanje kneza Miloša, a osobito kneza Mihajla za ovu banju, doprinelo je sve većem prilivu gradskog stanovništva ne samo iz okoline, nego i iz drugih većih mesta tadašnje Srbije, za koje je bilo izgrađeno „zdanije“ i gostionica. Interesovanje srpske kneževske porodice za „Kiselu vodu“ pod Bukuljom posebno je doprinelo bržoj izgradnji ove banje i dobrih komunikacija glavnog grada Srbije i okolnih većih mesta sa njom.

IV

Krajem 19. i početkom 20. veka proširivani su i preuređivani postojeći banjski objekti i banjsko naselje. Od 1901. do 1907. obraćena je pažnja izgrađivanju moderne hidrotermalne mreže, pojačavanju kapaciteta izvora i upotrebljavanjem hemijskog sastava vode, čime je ova banja uvršćena u red evropskih banja. U ovoj fazi svog razvitka, nekadašnji „iscelitelni“ bukovički kiselni izvori, sa primitivno ograđenim i zaštićenim prilazima, prerasli su u moderne banjske izvore, izgrađene od armiranog betona, i u hidrotermalne paviljone³⁸). Dotle delimično uređen prostor oko starih izvora, preobraćen je u moderan banjski park, sa retkim i plemenitim botaničkim vrstama, koji je bio upotpunjen još i atraktivnim objektima (ribnjacima, jezerom i bazenima za kupanje, muzičkim paviljonom i dr.)

Posle prvog svetskog rata (od 1918/1930) nastupila je osetna naseobinska stagnacija, naročito u trećoj deceniji našega veka i opadanje turističkog značaja banje³⁹). Ovome je bio uzrok uglavnom nagli razvoj toplih banja u Srbiji (Niške, Ribarske, Koviljače, Mataruške)⁴⁰.

Tih godina su vršena geološka istraživanja novih izvora, i izgradnja zatvorenog termalnog kupatila na lokalitetu stare „Đulare“ i „Talpare“, kao i preuređenje postojećeg ugostiteljskog fonda i banjskog parka i zabavnih objekata (izgradnja sportskog igrališta). Tada je započeta i izgradnja hotela „Šumadije“, koji je završen pred drugi svetski rat.

U ovom vremenskom razdoblju, varošica Arandelovac, nasuprot Bukovičkoj banji koja je stagnirala u svom prostornom širenju, naglo se izgrađivala i razvijala u turističko naselje na domaku Bukovičke banje. U varošici Arandelovcu su tada bili podignuti novi hoteli, gostionice i vile u blizini banjskog parka. Pod uticajem modernizacije banje, selo Bukovik je, u delu neposredno uz banju, takođe izgradilo svoju banjsko-turističku zonu, sa vilama za smeštaj banjskih gostiju, čiji su sopstvenici-seljaci otpočeli otada da se sve više uključuju u turističku (sezonsku) privredu.

Drugi svetski rat znatno je unazadio i umanjio značaj Bukovičke banje. U prvim decenijama po oslobođenju (u toku 1945)⁴¹) uglavnom je obnavljan banjski inventar i banjski stambeni fond. Tek su kasnije formirani stacionari (hotel „Šumadija“ i „Staro zdanje“), i izgrađeni objekti za psiho-fizičku rekreaciju, kao i drugi kulturni objekti (biblioteka sa čitaonicom, bioskopska sala, moderni sportski tereni)⁴¹).

Izgradnjom turističkih objekata u neposrednoj okolini banje, na planini Bukulji i Venčacu, Arandelovačka banja je u poslednje vreme postala atraktivan i vrlo posećen balneo-turistički centar.

Najnovijim ispitivanjima banjske vode i banjskog terena, Arandelovačkoj banji je obezbeđeno značajno mesto među evropskim banjama prema njenoj vrednosti u termalizmu, lekovitosti i turizmu, posebno u pogledu kvaliteta njene vode kao eksportne stonje mineralne vode⁴².

Posebno, sa industrijalizacijom Arandelovca posle 1945. koji je dotle bio zanatsko-trgovačko središte okoline⁴³), nastupio je nagli razvoj ovog gradskog

naselja, koje je i u ovom periodu, kao u prethodnom, znatno prevazišlo razvoj banjskog naselja. To je znatno doprinelo da se Bukovička banja u poslednje vreme razvija pretežno u rekreativno-turistički centar. U fazi industrijalizacije varoši Arandelovca, pristupilo se takođe i industrijskoj proizvodnji bezalkoholnih osvežavajućih pića na bazi mineralne bukovičke vode, kao i razgranjavanju eksportne i transportne mreže bukovičke stonje mineralne vode. I u ovoj poslednjoj fazi se zapaža da se gradsko naselje razvija na račun izgradnje banjskog naselja.

Ova poslednja, najnovija faza razvitka grada Arandelovca, kao industrijskog centra, i Arandelovačke banje, ukazuje na to kako je za relativno kratko vreme, za nepunih sto godina, stari bukovički kiseljak rapidno prerastao u moderan balneo-termalni i rekreativno-turistički centar Srbije evropskog ranga.

V

Kao prirodni izvor, lekovita voda bukovičkog kiseljaka bila je sve do 1836. godine, kao i svi lekoviti izvori u srpskim selima toga vremena, pristupačna svakome, kao opšte, zajedničko narodno dobro. Prema narodnoj tradiciji u okolini banje, lekoviti izvor koji bi se nalazio na bilo čijem imanju, nije predstavljao privatno, već kolektivno vlasništvo svih bolesnika koji se na tom izvoru leče.

Sa pokušajima kopanja i istraživanjem novih izvora na mestu starog izvora i u njegovoj blizini, koje je bilo preduzelo „Praviteljstvo“ 1847. sa svojim komisijama, postavio se problem otkupljivanja za državu zemljišta sa izvorima kisele vode, koje je bilo privatno vlasništvo seljaka iz okoline⁴⁴). Po otkupljivanju ovi izvori su prešli u državnu svojinu, potpadajući pod upravu Ministarstva unutrašnjih dela kneževine Srbije, a kasnije su prešli u svojinu i pod nadzor oblasnih administrativnih uprava kraljevine Srbije i Jugoslavije⁴⁵), da bi, najzad, u naše vreme, potpali pod nadležnost zdravstvene službe SR Srbije.

Tako je ovo nekada tradicionalno narodno „lekovito mesto, „iscelitelna“ voda bukovičkih kiselih izvora, za relativno kratak period, prešla svoj razvojni put od primitivnog banjskog lečilišta, do modernog balneo-rekreativnog i turističkog centra Srbije, izrastajući od neuglednog izvora na privatnom seoskom imanju, u uređeno i razvijeno banjsko naselje i lečilište, opštedruštvenog značaja.

NAPOMENE

1) *Vl. Karić*, Srbija, Beograd 1882, 832. — 2) *B. Drobniaković*, Varošice u Jasenici. Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd, 1921, 6, 150. — 3) *Tih. R. Đorđević*, Zbijanje i ušoravanje sela pod knezom Milošem, Glasnik Srpskog geografskog društva, god. III, sv. 3, 106—107. — 4) *Voj. Mihajlović*, Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji 1804—1860. Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knj. CLXXX, Odeljenje medicinskih nauka, knj. 4, Beograd 1951, 283; Izveštaj dr R. Radojkovića, banjskog lekara Bukovičke banje u „Zvaničnom izveštaju za 1907. god. „Poseban otisak Srpskog Arhiva za celokupno lekarstvo, Beograd 1908, 4. — 5) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 288; *Tih. R. Đorđević*: Iz Srbije kneza Miloša, Beograd 1922, 324. — 6) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 281. — 7) *Tih. R. Đorđević*, op. cit. 223. — 8) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 281. — 9) *Ibid.* 282; „Dodatak k Srbskim novinama“ za 1840, № 20 i 21; Dr. Em. Lindenmajer: „Mineralne vode u Bukoviku“. — 10) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 283. — 11) *B. Drobniaković*, Varošica u Jasenici, 149—150. — 12) *Ibid.* 150. — 13) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 281. — 14) *Ibid.* 260. — 15) *M. Kostić*, Bukovička banja, II Geografski godišnjak Podružnice geografa u Kragujevcu, Kragujevac 1966, 28—31. — 16) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 282. — 17) *V. Karić*, op. cit. 832; *Voj. Mihajlović*, op. cit. 260. — 18) *S. M. Lozanić*, Analize srpskih mineralnih voda, Glasnik Srpskog učenog društva knj. 54. Beograd 1883, 102—107.

— 19) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 237. — 20) *Ibid.* 286. — 21) *Ibid.* 288. — 22) *Ibid.* 288. — 22e) *Jov. Mišković*, Bukulja i Venčac, Godišnjica Nikole Čupića, knj. 19, Beograd 1899, 211; *M. Pećinar*: Pojave i osobine mineralnih voda u Bukovičkoj banji, Glas Srp. ak. nauka CCLVIII, Odeljenje tehničkih nauka, Beograd 1964, 2. — 23) *V. Karić*, op. cit. 832—833. — 24) Zbornik Konstantina Jirečeka, SAN Posebna izdanja knj. CCCXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija knj. 33, Beograd 1959, 30, 68. — 25) *Ibid.* 67. — 26) Državni arhiv SR Srbije u Beogradu, PO K-3, br. 146. — 27) DASRS u Beogradu, PO K-3, br. 135. — 28) *M. Pećinar*, op. cit. 2. — 29) *M. Đ. Milićević*, Kneževina Srbija, Beograd 1876, 294. — 30) *V. Karić*, op. cit. 833. — 31) *M. Kostić*, Bukovička banja br. 2, 30. — 32) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 282. — 33) *Ibid.* 282. — 34) *Ibid.* 268, 281. — 35) *Ibid.* 283; *M. Đ. Milićević*, op. cit. 228. — 36) *S. M. Lozanić*, op. cit. 102. — 37) *Ibid.* 103. — 38) *M. Kostić*, Bukovička banja br. 2, 30. — 39) *Ibid.* 30. — 40) *Ibid.* 30. — 41) *Ibid.* 31. — 41e) *Ibid.* 31. — 42) *M. Kostić*, Bukovička banja I, Geogr. god. SGD Podružnica Kragujevac, Kragujevac 1965, 11—13. — 43) *M. Lutovac*, Privredno-geografske karakteristike sliva Jasenice, SAN, Posebna izdanja knj. CLXXXV, Geografski institut knj. 3, Beograd 1951, 62; *B. Drobniaković*: Jasenica. Srpski etnografski zbornik, Naselja i poreklo stanovništva knj. 23, Beograd 1923, 261. — 44) *Voj. Mihajlović*, op. cit. 284, 286. — 45) *Al. Nenadović*, Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji, Beograd 1936, 235.

THE SPA OF ARANDELOVAC AS AN EXEMPLE OF THE TRANSITION FROM A TRADITIONAL POPULAR HEALTH RESORT TO A MODERN BALNEOLOGICAL (MINERALOGICAL) RECREATIONAL AND TOURISTIC CENTRE OF THE S. R. OF SERBIA

Vidosava NIKOLIĆ-STOJANČEVIĆ

The sources of mineral water in Bukovik, at the bottom of the mount of Bukulja near Arandelovac (ind the middle of Serbia) were first established as early as 1837, by order of the Prince Miloš Obrenović.

In the beginning the sources were drained very primitively and the water flew out through the wooden pipes. The first chemical analyses showed that it was alkaline and mineral by nature, with enough iron. At first only primitive shelters were put up for the patients, and later on, in the course of 1856, buildings were built of hard material as well.

From 1860 to 1870 were reestablished the drainage of the sources, the baths, residential houses and hotels.

As late as the end of the 19th century the Bukovik Spa represented only a suburban part of the town of Arandelovac. Then it extended and was readapted to become the first actual watering place.

The real modernization of the spa took place after the World War II: the residential houses and inventory were renewed and enlarged, facilities for physical recreation were built and other cultural objects, like the reading room, cinema, sports grounds and modern highways.

Once a national healing place, source of „salutary water“, this spa experiences a period of rapid development in a proportionately short time, and became a modern balneological, recreational and touristic centre, pleasant settlement and health resort of common and social significance in the S. R. of Serbia.